

فرا تحلیل رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی در ایران محسن نیازی^۱، فرشاد گودرزی^۲، ایوب سخایی^۳

چکیده

شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌عنوان یکی از ارکان فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی، دگرگونی‌های قابل توجهی را در حوزه‌های زیسته انسان به وجود آورده‌اند. پژوهش پیش‌رو با هدف بررسی رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی در بازه زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ در ایران صورت گرفته است. روش این پژوهش کاربردی و از نوع فراتحلیل است که برای استفاده از آن تعداد ۱۹ مطالعه که در بازه زمانی مدنظر انجام شده، بررسی شده و با توجه به معیارهای روش فراتحلیل، ۱۳ مورد از این مطالعات که رابطه بین این دو متغیر را بررسی کرده‌اند و دارای سنجه‌های پایا بوده‌اند، انتخاب شدند. به‌منظور بررسی و تحلیل یافته‌ها از نرم‌افزار CMA استفاده شده و یافته‌های مربوط به همگنی و سوگیری نشر این پژوهش، حکایت از عدم همگنی اندازه اثر و عدم سوگیری نشر مطالعات منتخب دارد، همچنین نتایج بررسی متغیرهای تعدیل‌گر سال انجام پژوهش و مکان انجام پژوهش نیز حکایت از نقش تعدیل‌کنندگی این دو متغیر داشته است. نتایج حاکی از آن است که اندازه اثر مربوط به تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی برابر با ۰/۳۱۲ بوده است که بر مبنای نظام تفسیری کوهن، شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی در حد متوسطی اثرگذار است.

واژگان کلیدی

ارتباطات، اندازه اثر، سرمایه اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی مجازی، فراتحلیل.

مقدمه

در چند سال اخیر پژوهش‌های مهمی به بررسی ارتباط بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی در ایران پرداخته‌اند و هر کدام از این مطالعات از جنبه‌های مختلف و ابعاد خاصی به بررسی رابطه بین این دو متغیر پرداخته و به نتایج قابل توجهی نیز دست یافته‌اند، اما به دلیل پراکندگی و گستردگی پژوهش در این حوزه و وجود رویکردهای پژوهشی متفاوت، انجام فراتحلیلی منسجم برای نیل به تصویری یکپارچه از یافته‌های علمی در این حوزه، ضروری به نظر می‌رسد. در دو دهه اخیر سرمایه اجتماعی به عنوان یک مفهوم مهم در مطالعات جامعه‌شناختی مورد توجه بسیاری از محققان قرار گرفته است. امروزه مفهوم سرمایه اجتماعی نقش مهمی در دستیابی به توسعه جامعه مدنی، معیارهای جهان‌شمول و ایجاد شرایط مناسب برای زیست افراد در جامعه ایفا می‌کند، این مفهوم از طریق آموزش، مبادله اطلاعات و عقاید، مشارکت‌های مردمی و وجود روحیه جمع‌گرایی در برابر فردگرایی توسعه می‌یابد و زیربنای اصلی رشد یک جامعه و بستر مناسب برای گذار به مدرنیاسیون است.

این نوع سرمایه که در روابط اجتماعی افراد ریشه دارد، باعث انجام تحقیقات بسیاری از سوی پژوهشگران حوزه علوم انسانی و به‌خصوص جامعه‌شناسی شده است. سرمایه اجتماعی جوهره ارتباط میان انسان‌ها بوده و به عنوان یکی از اصلی‌ترین نیازهای هر نظام اجتماعی شناخته می‌شود (فرهنگی، ۱۳۸۱: ۸۵). سرمایه اجتماعی شامل مجموعه‌ای از مفاهیم چون اعتماد، شبکه‌ها و هنجارها است که به وسیله آن‌ها مشارکت و ارتباطات اعضای یک اجتماع، بهینه‌شده و در نهایت منافع متقابل اعضای این اجتماع تأمین می‌شود (Putnam, 2020). مفاهیمی چون احساس تعلق و علاقه، معتمد بودن، اعتماد و مشارکت از مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی هستند، همچنین نظام خانواده، گروه‌های دولتی و خویشاوندی، نظام‌های عقیدتی، شبکه‌های ارتباطی خودجوش مردمی، نهادهای آموزشی چون مدرسه و دانشگاه به‌عنوان منابع اصلی شکل‌گیری سرمایه اجتماعی شناخته می‌شوند (معمار و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۷). امروزه با گسترش روزافزون فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی که در بستر محیط وب و اینترنت شکل می‌گیرند، نوع خاصی از ارتباطات در بسترهای مجازی میان افراد شکل گرفته است. یکی از مهم‌ترین خروجی‌های شکل‌گیری ارتباطات در فضای مجازی و محیط‌های تحت وب، شبکه‌های اجتماعی مجازی بوده است. این شبکه‌ها، شامل گروه‌هایی از افراد است که به وسیله یک یا چند نوع از وابستگی‌ها به هم مرتبط شده

و در بستر یک جامعه اطلاعاتی پیچیده با یکدیگر کنش ارتباطی دارند، این شبکه‌ها بر مبنای تشکیل اجتماعات آنلاین بنا شده‌اند که امکان دستیابی به شکل جدیدی از ارتباطات و تبادل اطلاعات را فراهم می‌کنند (کاووسی و کاظمی، ۱۳۹۲: ۱۳۸).

شبکه‌های اجتماعی مجازی به کاربران خود این امکان را می‌دهند تا علایق، نظریات و فعالیت‌های خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند (شاوردی، ۱۳۹۶: ۶۹). ارتباطاتی که در این شبکه‌ها به وجود می‌آید به عنوان دارایی و سرمایه اجتماعی افراد به حساب می‌آید و پیوند و تعاملاتی که در این شبکه‌ها حاصل می‌شود، در شکل سازنده خود می‌تواند به عنوان سرمایه اجتماعی تلقی گردد و جامعه را در سطح گسترده‌ای از نتایج این سرمایه بهره‌مند سازد. بر این اساس شبکه‌های اجتماعی می‌توانند تأثیر مثبتی بر سرمایه اجتماعی داشته باشند (Savoldi and de Abreu, 2014: 5). این ارتباطات، تولید و چرخش اطلاعات در شبکه‌های اجتماعی و فضای سایبری به تولید آگاهی و میل به دانستن منجر شده و بستری برای تأثیرگذاری و تأثیرپذیری افراد از یکدیگر و زیست بوم‌های مجازی ایجاد کرده است که در نهایت می‌تواند به افزایش سرمایه اجتماعی اعضای جامعه کمک کند (میرزایی، ۱۳۹۹: ۱۵۸). تسهیل روابط به وسیله این شبکه‌ها سبب شده است تا بسترهای ارتباط میان انسان‌ها و امور مربوط به آن به‌ویژه سرمایه اجتماعی، تحت تأثیر قرار گیرد. سرمایه اجتماعی زمانی شکل می‌گیرد که ارتباط میان افراد به شیوه‌ای دگرگون شود که کنش را آسان سازد، بر این اساس می‌توان گفت سرمایه اجتماعی شیء واحدی نیست، بلکه جنبه‌های مختلف ساختار اجتماعی را شامل می‌شود که کنش جمعی و فردی را توسعه و ترویج دهد (کلمن، ۱۳۷۷).

در ایران، شبکه‌های اجتماعی بسیار پرطرفدار هستند، امروزه شبکه‌های اجتماعی چون اینستاگرام^۱، تلگرام^۲، واتساپ^۳ و ... مورد استفاده بسیاری از کاربران ایرانی قرار گرفته و موجبات شکل‌گیری روابط و پیوند بین افرادی است که در این فضا با یکدیگر در رابطه بوده، کنشگری می‌کنند و سبب تقویت سرمایه اجتماعی می‌شوند. نمی‌توان آمار دقیقی درباره کاربران شبکه‌های اجتماعی در ایران ارائه داد، اما می‌توان بر اساس پایگاه‌های مختلف نرم‌افزاری که در کشور وجود دارد و نرم‌افزارهای تحت وب را به کاربران ارائه می‌دهند به آمار کاربران شبکه‌های اجتماعی مجازی دست یافت. برای مثال در ایران شبکه اجتماعی اینستاگرام با ۲۸ میلیون، تلگرام ۳۲ میلیون و واتساپ

1. Instagram
2. Telegram
3. WhatsApp

۳۶ میلیون بار در وب سایت کافه بازار^۱ بارگیری شده‌اند که این آمارها حکایت از رغبت زیاد افراد جامعه به استفاده از این شبکه‌های اجتماعی دارد و از سوی دیگر این شبکه‌ها می‌توانند بستری برای بازتولید سرمایه اجتماعی در نظر گرفته شوند. بر این مبنا در این پژوهش برآنیم تا مطالعات انجام شده‌ای که ارتباط بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی را در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ بررسی کرده‌اند، جمع‌آوری کرده و مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم. بر همین اساس، هدف اصلی این پژوهش، فراتحلیل تحقیقات صورت گرفته در بررسی رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی در ایران در سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ است و محققان در پژوهش پیش‌رو به دنبال پاسخگویی به این سؤال هستند که آیا با انجام روش فراتحلیل، می‌توان به یک نتیجه کلی در ارتباط با شبکه‌های اجتماعی و سرمایه اجتماعی دست یافت یا به عبارت دیگر آیا بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی رابطه وجود دارد؟ و اگر وجود دارد این رابطه در چه سطحی است؟

مبانی نظری پژوهش

کوپر^۲ بر این عقیده است در مراحل که فراتحلیل از طریق آن انجام می‌شود، در بخش پیشینه پژوهش بهتر است بیشتر به نظریاتی پرداخته شود که به رابطه بین متغیر مستقل و وابسته در فراتحلیل اشاره دارد، پرداخته شود تا از این طریق خواننده بتواند به درک کلی از نظریات مهمی که در این حوزه وجود دارد، دست یابد (کوپر به نقل از نیازی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۴۱). بر همین مبنا در این بخش از پژوهش، به نظریات مربوط به شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی می‌پردازیم و سپس به بررسی شاخص‌های مربوط به این دو مفهوم در پژوهش مورد مطالعه اشاره می‌کنیم.

شبکه‌های اجتماعی مجازی

ریشه کلمه شبکه اجتماعی به زمانی برمی‌گردد که انسان‌ها به شکل گروه‌های کوچک زندگی می‌کردند. این مفهوم برای نخستین بار در سال ۱۹۴۰ توسط رادکلیف براون^۳ مطرح شد. شبکه‌های اجتماعی را می‌توان به‌عنوان ساختاری متشکل از مجموعه‌ای از بازیگران که برخی از اعضای آن توسط مجموعه‌ای از روابط به هم مرتبط شده‌اند و هدفشان ایجاد سرمایه اجتماعی و تسهیل ارتباطات افراد مختلف جامعه

است، تعریف کرد (Knocke & Yang, 2008: 8). با وقوع انقلاب دیجیتال در سال ۱۹۷۰ و ظهور فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی، شبکه‌های اجتماعی دچار تحولات قابل توجهی شده و از فضای فیزیکی به فضای مجازی انتقال پیدا کردند. شبکه‌های اجتماعی مجازی امکاناتی را مهیا می‌کنند تا افراد بتوانند افکار، فعالیت‌ها و علاقه‌مندی‌های خودشان را با دیگران به اشتراک بگذارند و سایر افراد هم در این افکار و فعالیت‌ها با آن‌ها سهیم شوند. یک شبکه اجتماعی مجازی، مجموعه‌ای از سرویس‌های مبتنی بر وب است که این امکان را به کاربران می‌دهد تا از طریق برخی از فعالیت‌ها با دیگر افراد و اعضای شبکه رابطه و پیوند برقرار کند، منابع خود را با آن‌ها به اشتراک بگذارند و از میان توصیفات عمومی دیگر افراد برای یافتن ارتباطات تازه استفاده کنند (Boyd & Ellison, 2007: 202). به‌طور کلی شبکه‌های اجتماعی مجازی برای تقویت و بالابردن سطح ارتباطات اجتماعی در فضای مجازی طراحی شده‌اند. به‌وسیله اطلاعاتی مانند عکس کاربر، اطلاعات شخصی و ... که کاربران بر روی پروفایل خود قرار می‌دهند، ایجاد ارتباط با دیگران تسهیل می‌شود و کاربران می‌توانند از طریق برنامه‌های کاربردی در بستر وب با یکدیگر در ارتباط باشند (Pompek, 2003: 228). شبکه‌های اجتماعی مجازی به علت بی‌مکانی حاکم بر فضای سایبری، بر علایق افراد، گروه‌ها و مشارکت و همیاری همگانی افراد بنا شده‌اند. فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی به همه فضاهای اجتماعی، سازمانی و فردی جوامع انسانی رخنه کرده و شیوه کار و زندگی روزمره را در سطوح مختلف تحت تأثیر قرار داده‌اند (خانیک‌ی و بابائی، ۱۳۹۰: ۲۷۲). در نظریه شبکه اجتماعی سنتی، شبکه اجتماعی شامل مجموعه‌ای از نهادهای اجتماعی است که شامل مردم و سازمان‌هایی می‌شود که از طریق مجموعه‌ای از ارتباطات معنادار اجتماعی با هم مرتبط شده و با هم در اشتراک‌گذاری ارزش‌ها و عقاید تعامل دارند. شکل سنتی خدمات شبکه‌های اجتماعی بر شیوه‌های روابط چهره به چهره متمرکز شده، اما خدمات شبکه‌های اجتماعی جدید که بر فناوری‌های نوین اطلاعاتی تکیه دارند، بر جامعه مجازی برخط و ارتباطات کامپیوتری واسط متمرکز دارند (عدلی پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۳).

مانوئل کاستلز معتقد است که فناوری‌های اطلاعاتی جدید، بسیاری از نقاط دور جهان را در شبکه‌های جهانی به یکدیگر مرتبط کرده است. ارتباط رایانه‌ای، مجموعه‌ای از جوامع مجازی را سامان داده و همه ساختارها و فرآیندهای مادی و معنوی بشری را دچار تغییر و

تحولات عظیمی کرده است (کاستلز، ۱۳۸۹: ۴۸). وی بر این نکته تأکید می‌کند که کارکردها و فرایندهای مسلط در عصر اطلاعات، به شیوه قابل توجهی در ارتباط با شبکه‌ها سامان می‌یابد. شبکه‌ها، ریخت‌شناسی تازه جوامع را شکل داده و فناوری‌های اطلاعاتی جدید، مبنایی برای گسترش همه‌جانبه در سرتاسر ساختار اجتماعی ایجاد می‌کنند (کاستلز، ۱۳۸۹: ۳۸۳). به عقیده کاستلز در ذیل فناوری‌های نوین رایانه‌ای، جامعه جدیدی به نام جامعه شبکه‌ای به وجود آمده است. او ظهور این نوع جامعه را حاصل دگرگونی‌های روبه‌جلو در حوزه اطلاعات و ارتباطات می‌داند و اشاره می‌کند که این شبکه‌ها، ریخت اجتماعی جدید جوامع معاصر را شکل می‌دهند و گسترش منطق شبکه، تحولات چشمگیری در عملیات و نتایج فرآیندهای تولید، تجربه، قدرت و فرهنگ ایجاد می‌کند (کاستلز، ۱۳۸۹: ۴۰۸).

به اعتقاد مارک پاستر^۱، نظام‌های ارتباطی دچار تغییر و تحولات چشمگیری شده‌اند و نظام‌های ارتباطی نوین به عنوان راه حلی امیدوارکننده برای دستیابی به زندگی بهتر و جوامعی با الگوی روابط عادلانه‌تر است. وی بر این باور است که نتایج این تغییرات فناوریانه، از میان برداشته شدن جریان یک‌طرفه پیام از فرستنده به گیرنده و شکل‌گیری ارتباط دوطرفه از طریق رسانه‌های متعلق به عصر دوم رسانه‌ها است (پاستر، ۱۳۷۷: ۷۵). یان فن دایک نیز به مانند کاستلز از اصطلاح جامعه شبکه‌ای برای توصیف ساختار جوامع معاصر استفاده می‌کند. وی مزیت و محدودیت‌های جامعه اطلاعاتی را یکسره سیاه و سفید نمی‌بیند، به اعتقاد او جامعه شبکه‌ای یک صورت‌بندی اجتماعی با زیرساختی از شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ای است. این شبکه‌ها، تمامی بخش‌ها و واحدهای جامعه را به یکدیگر متصل می‌کنند، فن دایک برخلاف کاستلز به دموکراتیک بودن فضای جامعه شبکه‌ای اعتقادی ندارد. وی معتقد است که فناوری‌های ارتباطی نوین مسبب به خطر افتادن نظام‌های سیاسی توتالیتر سنتی و آگاهی شهروندی شده است، اگرچه این فناوری‌ها از جمله عوامل زمینه‌ساز آزادی می‌داند، اما هم‌زمان آن را در خدمت کنترل و مقاصد امنیتی و سیاسی نظام‌های سیاسی معاصر نیز می‌بیند (محمدپور، ۱۳۸۵).

سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه اجتماعی، نخستین بار در سال ۱۹۱۶ به وسیله هانی فان^۲ مطرح شد. با این وجود سرمایه اجتماعی تا سال ۱۹۶۰ که جین جیکوب^۳ آن را در مطالعات شهری

1. Poster
2. Hanifan
3. Jane Jacobs

بکار برد، از سوی اندیشمندان جدی گرفته نشده است. در دهه ۱۹۷۰ مفهوم سرمایه اجتماعی در حوزه اقتصادی به وسیله لوری^۱ مطرح گردید و در ادامه اندیشمندانی چون پیر بوردیو^۲، جیمز کلمن، فرانسیس فوکویاما^۳ و رابرت پاتنام آن را به عنوان مفهومی بسیار مهم در مطالعات علوم انسانی بسط دادند. سرمایه اجتماعی را می‌توان مجموعه عوامل مهمی چون ثبات و پایداری روابط اجتماعی و بالا رفتن کیفیت زندگی دانست (Rami, ۲۰۲۰).

پیر بوردیو از سرمایه اجتماعی به عنوان شکلی از سرمایه گذاری در روابط اجتماعی با بازده مورد انتظار یاد می‌کند (توسلی و موسوی، ۱۳۸۴: ۶). این سرمایه گذاری در ساختاری از شبکه روابط مستقل از اراده و آگاهی افراد نمود پیدا می‌کند که بوردیو آن را میدان می‌نامد (ریتزر، ۱۳۹۵: ۷۰۷). به اعتقاد وی یک شبکه بادوام از روابط در میدان‌های مختلف، زمینه‌ساز آشنایی و شناخت متقابل شده و هر یک از افراد را از پشتیبانی سرمایه جمعی برخوردار کرده و آنان را مستحق اعتبار می‌سازد (بوردیو، ۱۳۸۹: ۱۷۴). در نظر بوردیو، سرمایه اجتماعی از جمع منافع واقعی یا بالقوه‌ای حاصل می‌شود که در شبکه‌های بادوام نهادینه شده‌ای است که از آشنایی و شناخت متقابل یا عضویت در یک گروه ناشی می‌شود (تاج‌بخش، ۱۳۸۴: ۱۴۷).

سرمایه اجتماعی از نظر جیمز کلمن عبارت است از همکاری و تعاون افراد با یکدیگر که در شبکه‌های مبتنی بر اعتماد و هنجار مشترک رخ می‌دهد. او سرمایه اجتماعی را وسیله‌ای برای تحلیل شیوه تعاون و همکاری افراد با همدیگر به منظور کسب سود می‌داند. کلمن بر این باور است که سازمان اجتماعی، سرمایه اجتماعی را به وجود می‌آورد و نیل به اهدافی را که در فقدان سرمایه اجتماعی نمی‌توانست به دست آورد یا با هزینه بالایی امکان داشت به دست آید را تسهیل می‌کند (فیلد، ۱۳۸۸: ۳۸). کلمن بر این نکته تأکید می‌کند که سرمایه اجتماعی، ماهیتی مولدی دارد که افراد را قادر به ساخت ارزش‌ها می‌کند تا از طریق آن‌ها امور مربوط به زندگی را انجام داده و به نتیجه برسیم (پارسانیا و زارع، ۱۳۹۸: ۱۱۷). رابرت پاتنام معتقد است که سرمایه اجتماعی شامل ویژگی‌هایی از سازمان اجتماعی مانند شبکه‌ها، هنجارها، باورها و اعتماد است که همکاری و تعاون برای منافع متقابل افراد را تسهیل می‌کند (Putnam, 1999). تعریف پاتنام از سرمایه اجتماعی تحت تأثیر کلمن بوده است، هر چند که او از مفهوم

سرمایه اجتماعی در مقیاسی متفاوت‌تر از بورديو و کلمن استفاده کرده است. در نگاه وی، اعتماد یکی از مهم‌ترین اجزای سرمایه اجتماعی است که همکاری بین اعضای یک شبکه را تسهیل می‌کند. به اعتقاد پاتنام، هرچه سطح اعتماد در یک جامعه افزایش یابد، احتمال همکاری هم افزایش خواهد یافت، به عبارت دیگر بین اعتماد و همکاری نوعی همبستگی وجود دارد و خود همکاری نیز نوعی اعتماد ایجاد می‌کند. وی بین اعتماد شخصی و اعتماد اجتماعی تفاوت قائل بوده و معتقد است که در جوامع معاصر که روابط اجتماعی افراد به سطحی بسیار پیچیده‌ای رسیده است، اعتماد شخصی باید به اعتماد اجتماعی مبدل شود (پاتنام، ۱۳۸۰: ۱۷۹).

فرانسیس فوکویاما مفهوم سرمایه اجتماعی را شامل مجموعه معینی از ارزش‌های غیررسمی و هنجارها می‌داند که اعضای گروهی که همکاری و تعاون بین آن‌ها مجاز است، در آن سهیم می‌باشند. نکته قابل تأمل در رویکرد وی به سرمایه اجتماعی، نقش منفی سرمایه اجتماعی در برخی گروه‌ها و شبکه‌های خاص مانند گروه‌هایی مافیایی است، بر این اساس متذکر می‌شود که امکان فرسایش اجتماعی در میان اعضای یک گروه یا شبکه همواره وجود دارد. در دیدگاه فوکویاما، پیش‌فرض مهمی وجود دارد که سرمایه اجتماعی وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را انعکاس می‌دهد. هنجارها و ارزش‌هایی که در تعریف او از سرمایه اجتماعی جای می‌گیرند از هنجار ساده مشترک بین دو دوست تا نظام‌های اعتقادی و ارزشی پیچیده که مذاهب سازمان‌یافته شکل داده‌اند، ادامه می‌یابد (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۷۰). فوکویاما مهم‌ترین راه تقویت و ارتقای سرمایه اجتماعی در جامعه را از طریق آموزش امکان‌پذیر می‌داند. از طریق آموزش می‌توان نیل به بسیاری از اهداف اجتماعی را تسهیل نمود. ارتقای سرمایه اجتماعی به یک نظام جامع آموزش نیاز دارد، زیرا آموزش پایه از یک طرف اکثریت جمعیت یک جامعه را تحت پوشش قرار می‌دهد و از طرف دیگر افراد در سنین کمتر، انعطاف‌پذیرتر هستند و به راحتی می‌توان هنجارها و ارزش‌های مثبت را در آن‌ها به وجود آورد و به موازات آن، شخصیت آن‌ها را شکل داد (سیدنورانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۵). گوشال و ناهاپیت^۱ در بازتعریف سرمایه اجتماعی بر سه بعد شناختی، رابطه‌ای و ساختاری تأکید می‌کنند. بعد شناختی سرمایه اجتماعی، معیارهایی چون وجود باورها، ارزش‌های مشترک، شناخت و همکاری بر اساس مبادله تجربه را در برمی‌گیرد. بعد رابطه‌ای شامل شاخص‌هایی چون روابط مبتنی بر صداقت و اعتماد متقابل، همکاری به عنوان الزام،

رجحان منافع سازمان، عضو خانواده مشترک بودن و تعهد به اهداف است. در نهایت بعد ساختاری شامل معیارهایی چون ارتباطات کاری زیاد، ساختار ارتباطی تسهیل کننده و روابط شخصی نزدیک می‌شود (نصراصفهانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۱).

شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی

پیش از اینکه فضای مجازی و فناوری‌های نوین اطلاعاتی به این شکل فراگیر شوند، مارتین هایدگر^۱ فیلسوف آلمانی، نسبت به دگرگونی ذات انسان بر اثر گسترش فناوری‌های نوین هشدار داده بود (کازنو، ۱۳۸۴: ۵۲). هایدگر بیش از هر چیز از خاتمه تفکر در فرآیند پردازش اطلاعات و دگرگونی ماهیت انسان به موازات استفاده بیش از حد از فناوری در همه وجوه زندگی ابراز نگرانی می‌کرد (Heim, 2003). به‌طور کلی می‌توان ادعا کرد که تأثیر فناوری و فضای مجازی به‌طور عام و شبکه‌های اجتماعی مجازی به شکل خاص بر سرمایه اجتماعی در سه دیدگاه قابل بررسی است. دیدگاه اول مختص افرادی است که از دنیایی نوین سخن به میان می‌آورند و با مؤلفه‌هایی چون فضای مجازی و شبکه‌های سایبری شناخته می‌شوند و به تدریج جایگزین جهان قدیمی می‌شوند (برتون، ۱۳۸۲: ۲۱). این گروه بر این عقیده پافشاری می‌کنند که فضای سایبری به توسعه جامعه و ترویج تحولات مثبت کمک می‌کند و محدودیت‌های زمان و مکان را از میان برداشته و باعث تجدید حیات اجتماعی می‌شود. در این دیدگاه فضای مجازی موتور محرکه دموکراسی و ارائه‌دهنده چشم‌اندازهای جمعی است (Wellman, 2001: 450). گروه دوم معتقدند که سرمایه اجتماعی در بستر فضای مجازی، کاهش می‌یابد. از نگاه این گروه، فضای مجازی و فرآورده‌های حاصل از آن، مسبب عدم توجه افراد به اجتماعی واقعی می‌شود، زیرا ارتباطات شبکه‌ای از ارتباطات فیزیکی آن‌ها پیشی می‌گیرد و در نهایت این نکته را ذکر می‌کنند که پیوندهای مجازی خیلی کم به ترویج فضای دوستانه عمیق می‌انجامد (برتون، ۱۳۸۲: ۱۲). در نهایت گروه سوم برای فضای مجازی، نقشی تکمیلی قائل هستند. به باور این گروه، کاهش یا افزایش سرمایه اجتماعی در بستر فضای سایبری، در زندگی شخصی افراد معنا پیدا می‌کند. اینترنت در فعالیت‌های روزانه افراد ادغام می‌شود و این امر ممکن است که نقش شبکه‌های اجتماعی در حفظ پیوندهای موجود مهم‌تر از نقش آن‌ها در شکل‌دهی پیوندهای تازه باشد (Wellman, 2001: 473). به اعتقاد بری ولمن اشکال نوین شبکه‌ها به شکل گروه‌های مجازی ظهور می‌کند که از طریق حضور در

فضای سایبرنتیک در دسترس هستند، وی بر این باور است که شبکه‌های رایانه‌ای به‌مثابه شبکه اجتماعی انسان‌ها را به یکدیگر متصل می‌کنند. ولمن معتقد است که شبکه‌های رایانه‌ای شامل ماشین‌هایی است که از طریق تعدادی کابل و سیم به هم مرتبط می‌شوند، شبکه‌های اجتماعی تعدادی از افراد و سازمان‌ها هستند که از طریق روابط اجتماعی معنادار با یکدیگر در ارتباط هستند (Wellman, 2001: 2). بر اساس آنچه گفته شد می‌توان گفت که فضای مجازی و خصوصاً شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌توانند با سرمایه اجتماعی مرتبط باشند، چراکه کنش‌هایی که در بطن جامعه باعث افزایش سرمایه اجتماعی افراد می‌شود، در فضای مجازی و درون شبکه‌های اجتماعی به عنوان جامعه شبکه‌ای نیز می‌تواند اثرگذار باشد و سرمایه اجتماعی درون شبکه‌ای افراد را تحت تأثیر قرار دهد.

تعریف مفاهیم و شاخص‌های استفاده شده در مطالعات پیشین

در این پژوهش دو متغیر شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی وجود دارد که لازم است آن‌ها تعریف شده و شاخص‌های استفاده شده در ارتباط با این دو متغیر در مطالعات پیشین بررسی شود.

شبکه‌های اجتماعی مجازی: شبکه‌های اجتماعی مجازی از گردهمایی گروهی از افراد در بستر فضای مجازی به وجود می‌آید که ممکن است حتی بدون انگیزه و صرفاً جهت منافع و اهداف موردنظر با یکدیگر ارتباط داشته باشند (Wellman, 2001).
سرمایه اجتماعی: جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی هستند که اعضا از آن به عنوان منبعی برای رسیدن به منافع خود استفاده کرده و هدف از آن رسیدن به سرمایه انسانی است (الوانی و سیدنقوی، ۱۳۸۱: ۷).

جدول ۱. شاخص‌های استفاده شده در پژوهش‌های پیشین

شاخص‌های استفاده شده		سال	پژوهشگران	ردیف
سرمایه اجتماعی	شبکه‌های اجتماعی مجازی			
اعتماد به نفس، اعتماد اجتماعی، مشارکت و همکاری، باورها و اعتقادات دینی، پایبندی به هنجارها و قوانین و روابط تعامل	میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی	۱۴۰۰	فرقانی و قلی‌زاده گللو	۱
اعتماد، صمیمیت و حل مشکلات	میزان استفاده و هماهنگی در شبکه‌های اجتماعی	۱۳۹۹	سنگری و همکاران	۲

ردیف	پژوهشگران	سال	شاخص‌های استفاده شده	
			شبکه‌های اجتماعی مجازی	سرمایه اجتماعی
۳	معمار و همکاران	۱۳۹۷	میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی	مشارکت، اعتماد، معتمد بودن و احساس تعلق و علاقه
۴	آریانی و همکاران	۱۳۹۶	بعد شناختی، بعد ساختاری و بعد ارتباطی	تسهیم دانش، باورهای هنجاری و باورهای کنترلی
۵	قادرزاده و نشاط	۱۳۹۶	میزان استفاده، انگیزه استفاده، مدت عضویت و میزان مشارکت کاربران	مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی، روابط بین فرهنگی، روابط رسمی و نهادی و روابط انجمنی
۶	عدلی پورو همکاران	۱۳۹۴	مدت زمان عضویت، میزان استفاده، مشارکت و فعالیت کاربران و اهمیت شبکه اجتماعی	رضایت از زندگی، اعتماد اجتماعی، مشارکت سیاسی و مشارکت مدنی
۷	عبداللهیان و کرمانی	۱۳۹۴	بعد ساختاری شبکه و بعد پویایی شبکه	حضور سرمایه اجتماعی (هنجارها) و کارکرد سرمایه اجتماعی (شبکه‌ها)
۸	میرفردی و ولی نژاد	۱۳۹۴	وضعیت عضویت، نوع استفاده، میزان استفاده و سابقه عضویت	سرمایه اجتماعی
۹	رازقی و امری مله	۱۳۹۳	استفاده از اینترنت، مدت زمان استفاده، میزان استفاده، نوع استفاده و تأثیر اینترنت بر روابط افراد	اعتماد بین شخصی، اعتماد بنیادی، اعتماد تعمیم یافته و نوع شبکه
۱۰	کاوسی و کاظمی	۱۳۹۲	تحرک اجتماعی	تعهد و مسئولیت پذیری، آموزش و بعد فرهنگی
۱۱	موسوی و همکاران	۱۳۹۲	بعد کمی (تعداد عضویت در شبکه‌های اجتماعی، اندازه شبکه و بعد کیفی (میزان استفاده) و بعد تنظیمات حریم خصوصی، انگیزه استفاده و نوع استفاده).	بعد ساختی (حمایت اجتماعی، تعداد منابع حمایتی، اندازه شبکه و مشارکت اجتماعی) و بعد شناختی (آگاهی، اعتماد، همیاری متقابل و همیاری تعمیم یافته)
۱۲	آذری و امیدوار	۱۳۹۱	میزان استفاده، اندازه شبکه، میزان ارتباط و میزان استفاده از خدمات	اعتماد و حمایت متقابل
۱۳	توسلی و امانی کلاریجانی	۱۳۹۱	اندازه شبکه، ترکیب شبکه، فراوانی تماس و صمیمیت	بعد ساختی، تعاملی و کارکردی

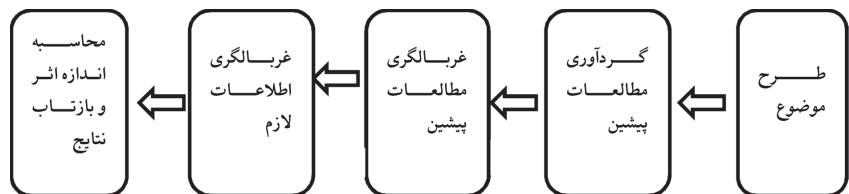
روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو از نوع کاربردی بوده و از روش فراتحلیل در آن استفاده شده است. فراتحلیل بیش از اینکه یک روش آماری باشد، روشی برای بررسی نظام‌مند مجموعه‌ای از پژوهش‌ها، صورت‌بندی دقیق مطالعات، تهیه معیارهایی برای ورود با حذف مطالعات، ثبت و نگهداری ترکیب آماری داده‌ها و اندازه‌های اثر به دست آمده از بررسی‌های متعدد و گزارش نتایج است (Robin, 1984). فراتحلیل مؤثرترین راه برای روشن‌تر کردن نتایج متضاد در مجموعه‌ای از مطالعات تجربی، شبیه به گزارش‌های تجربی و دارای فواید متمایز نسبت به بررسی‌های کیفی است (Hunter & Schmid, 1990). به‌طور کلی در روش فراتحلیل با ثبت ویژگی‌ها و یافته‌های مجموعه‌ای از پژوهش‌ها در قالب مفاهیم کمی، آن‌ها را آماده استفاده از روش‌های آماری کرده و یافته‌های جدید و انسجام‌یافته را به‌وسیله شیوه‌های قوی آماری استخراج کند (دلاور، ۱۳۸۴).

روش فراتحلیل شامل چند مرحله اصلی است که لازم است محققین بدان توجه کنند. مرحله نخست فراتحلیل به «تعریف موضوع پژوهش» اختصاص دارد، پژوهش پیش‌رو به بررسی رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی در ایران در بازه زمانی بین سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ می‌پردازد. در مرحله دوم به «گردآوری نظام‌مند پژوهش‌های انجام شده» در حیطه موضوع مورد نظر پرداخته می‌شود، جامعه آماری پژوهش حاضر کلیه مقالات علمی- پژوهشی منتشرشده در ایران است که با محوریت بررسی ارتباط بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی در بین سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۰ در یکی از پایگاه‌های علمی پرتال علوم انسانی^۱، مجلات تخصصی نور^۲، بانک اطلاعات نشریات کشور^۳ و جهاد دانشگاهی^۴ منتشر شده‌اند. تعداد این مقالات تا قبل از مرحله غربالگری پژوهش‌ها ۱۹ مورد بوده است. مرحله سوم روش فراتحلیل به بررسی «غربالگری، گزینش و انتخاب مقالات» مناسب اختصاص دارد، بر این اساس تعداد ۱۳ مقاله از ۱۹ مقاله که واجد شرایط و معیارهای انتخابی چون مشخص بودن حجم نمونه، داشتن شرایط همبستگی و سطح معناداری انتخاب شده است، به‌طور کلی مقالات منتخب این پژوهش از معیار «درون‌گنجی» برای استفاده در فراتحلیل برخوردار بوده‌اند. محقق در مرحله چهارم این روش به «گردآوری اطلاعات

1. ensanil
2. noormags
3. magiran
4. sid

لازم» از هر یک از مطالعات منتخب می‌پردازد، بر همین مبنا مجموعه اطلاعاتی که از ۱۳ مطالعه منتخب استخراج شده، شامل مواردی چون اطلاعات عمومی یعنی نام نویسندگان، جامعه آماری، سال انتشار، اطلاعات مربوط به متغیرهای پژوهش، شیوه نمونه‌گیری، حجم نمونه، مکان پژوهش و مقدار همبستگی است. در این مرحله علاوه بر جمع‌آوری اطلاعات، هر یک از پژوهش‌ها شناسه‌بندی شده و در مرحله بعدی اطلاعات مربوط به هر پژوهش به نرم‌افزار «CMA» وارد می‌شود. در مرحله نهایی فرا تحلیل محقق باید به محاسبه «اندازه اثر» بپردازد، اندازه اثر کلید اصلی در روش فرا تحلیل است (Rosenthal: 1991). در فرا تحلیل، شیوه اصلی مبتنی بر ادغام و ترکیب نتایج است که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص (r) و محاسبه اندازه اثر مورد استفاده قرار می‌گیرد. ذکر این نکته مهم است که در پژوهش پیش‌رو، آماره‌های پژوهشی به وسیله رویکرد هانتر و اشمیت تبدیل به شاخص R شده‌اند. همچنین برای تحلیل استنباطی یافته‌ها، ابتدا مفروضات فرا تحلیل مورد بررسی قرار گرفته، بدین صورت که با استفاده از نمودار کیفی و شاخص رگرسیونی اگر، همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار و N ایمن از خطا به تحلیل خطای انتشار (تورش) و با استفاده از آزمون Q به مطالعه یا ناهمگنی پژوهش‌های مذکور پرداخته شده است. در نهایت با عنایت به ناهمگونی بین پژوهش‌های مورد مطالعه، مدل اثرات تصادفی برای ترکیب نتایج و رسیدن به اندازه اثر استفاده شده است. همچنین در این مقاله «سال انتشار پژوهش» و «مکان انجام پژوهش» به عنوان متغیر تعدیل‌گر در این پژوهش استفاده شده است.

شکل ۱. مراحل انجام فرا تحلیل

در جدول زیر خلاصه‌ای از مطالعاتی در ارتباط با رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی آورده شده است.

جدول ۲. خلاصه اطلاعات جمع‌آوری شده

ردیف	پژوهشگران	سال	جامعه آماری	مکان پژوهش	حجم نمونه	نوع نمونه‌گیری	مقدار همبستگی
۱	فرقانی و قلی زاده گللو	۱۴۰۰	دانشجویان دانشگاه محقق اردبیلی	اردبیل	۳۸۳	طبقه‌بندی	۰/۵۰۴
۲	سنگری و همکاران	۱۳۹۹	کارمندان بیمارستان بهمن	تهران	۲۸۵	گلوله برفی	۰/۲۵۶
۳	معمار و همکاران	۱۳۹۷	اعضای هیأت علمی دانشگاه جندی شاپور	اهواز	۲۰۹	تصادفی	۰/۸۷۰
۴	آریانی و همکاران	۱۳۹۶	کاربران تلگرام دانشگاه محقق اردبیلی	اردبیل	۲۱۰	در دسترس	۰/۳۷۳
۵	قادرزاده و نشاط	۱۳۹۶	جوانان پیرانشهر	کردستان	۳۰۰	خوشه‌ای	-۰/۲۰۳
۶	عدلی پور و همکاران	۱۳۹۴	دختران و زنان ۱۸-۳۴ سال	تبریز	۳۴۶	در دسترس	۰/۳۴۲
۷	عبداللهیان و کرمانی	۱۳۹۴	دانشجویان	تهران	۳۷۴	منعطف	۰/۳۱۰
۸	میرفردی و ولی نژاد	۱۳۹۴	دانشجویان دانشگاه یاسوج	یاسوج	۴۰۰	طبقه‌بندی	-۰/۱۲۴
۹	رازقی و امری مله	۱۳۹۳	جوانان قائمشهر	قائم‌شهر	۳۹۰	خوشه‌ای	۰/۱۳۷
۱۰	کاوسی و کاظمی	۱۳۹۲	اعضای هیأت علمی	تهران	۱۷۷	در دسترس	۰/۵۹۸
۱۱	موسوی و همکاران	۱۳۹۲	دانشجویان دانشگاه تهران	تهران	۳۳۶	خوشه‌ای	-۰/۲۰۵
۱۲	آذری و امیدوار	۱۳۹۱	کاربران اینترنتی ۱۵-۵۴ سال	تهران	۳۸۴	خوشه‌ای	۰/۳۷۰
۱۳	توسلی و امانی کلاریجانی	۱۳۹۱	کاربران شبکه‌های اجتماعی فارسی زبان	تهران	۳۸۶	گلوله برفی	۰/۳۰۳

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی

در جدول سه، علاوه بر محاسبه اندازه اثر تفکیکی مطالعات منتخب بر مبنای مقیاس یکسان، اثرات ترکیبی ثابت و تصادفی نیز ارائه شده است:

جدول ۳. خلاصه اطلاعات مربوط به فرا تحلیل بر روی پژوهش‌های نمونه

ردیف	پژوهشگران	سال	اندازه اثر	حد پائین	حد بالا	Z-Value	P-Value
۱	فرقانی و قلی زاده گللو	۱۴۰۰	۰/۵۰۴	۰/۴۲۵	۰/۵۷۵	۱۰/۸۱۲	۰/۰۰۰
۲	سنگری و همکاران	۱۳۹۹	۰/۲۶۲	۰/۱۵۰	۰/۳۶۷	۴/۵۰۵	۰/۰۰۰
۳	معمار و همکاران	۱۳۹۷	۰/۸۷۰	۰/۸۳۳	۰/۹۰۰	۱۹/۱۳۳	۰/۰۰۰
۴	آریانی و همکاران	۱۳۹۶	۰/۳۷۳	۰/۲۵۰	۰/۴۸۴	۰/۶۹۳	۰/۰۰۰
۵	قادرزاده و نشاط	۱۳۹۶	-۰/۲۰۳	-۰/۳۰۹	-۰/۰۹۲	-۳/۵۴۸	۰/۰۰۰
۶	عدلی پور و همکاران	۱۳۹۴	۰/۳۴۲	۰/۲۴۵	۰/۴۳۲	۶/۶۰۰	۰/۰۰۰
۷	عبداللهیان و کرمانی	۱۳۹۴	۰/۳۱۰	۰/۲۴۰	۰/۳۷۷	۶/۳۰۳	۰/۰۰۰
۸	میرفردی و ولی نژاد	۱۳۹۴	-۰/۱۲۴	-۰/۲۱۹	-۰/۰۲۶	-۲/۴۸۳	۰/۰۱۳
۹	رازقی و امری مله	۱۳۹۳	۰/۱۳۷	۰/۰۳۸	۰/۲۳۳	۲/۷۱۲	۰/۰۰۷
۱۰	کاوسی و کاظمی	۱۳۹۲	۰/۵۹۸	۰/۴۹۴	۰/۶۸۵	۹/۱۰۲	۰/۰۰۰
۱۱	موسوی و همکاران	۱۳۹۲	-۰/۲۰۵	-۰/۳۰۵	-۰/۱۰۰	-۳/۷۹۵	۰/۰۰۰
۱۲	آذری و امیدوار	۱۳۹۱	۰/۳۷۰	۰/۲۸۰	۰/۴۵۳	۷/۵۸۲	۰/۰۰۰
۱۳	توسلی و امانی کلاریجانی	۱۳۹۱	۰/۳۰۳	۰/۲۱۰	۰/۳۹۱	۶/۱۲۲	۰/۰۰۰
	اثرات ترکیبی ثابت						
	اثرات ترکیبی تصادفی						
			۰/۲۷۲	۰/۲۴۵	۰/۲۹۹	۱۸/۶۲۰	۰/۰۰۰
			۰/۳۱۲	۰/۱۲۷	۰/۴۷۶	۳/۲۴۶	۰/۰۰۱

همان‌گونه که در جدول پیش گفته آمده است، در بیشتر پژوهش‌های مورد بررسی رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی با سطح اطمینان ۰/۹۹ درصد معنی دار است. بیشترین مقدار اثر به ترتیب مربوط به پژوهش بحرانی و همکاران با ۰/۸۷۰، کاوسی و کاظمی ۰/۵۹۸ و فرقانی و قلی زاده گللو با ۰/۵۰۴ است. همچنین کمترین مقدار اندازه اثر مربوط به پژوهش‌های موسوی و همکاران با ۰/۲۰۵، قادرزاده و نشاط ۰/۲۰۳ - میرفردی و ولی نژاد با ۰/۱۲۴ - است.

یافته‌های استنباطی

در این قسمت از پژوهش مهم‌ترین پیش فرض‌های مربوط به فرا تحلیل یعنی مطالعه همگنی پژوهش‌های انجام شده و بررسی خطای انتشار در میان پژوهش‌های پیشین بررسی می‌شود.

بررسی مفروضه همگنی پژوهش‌های انجام شده

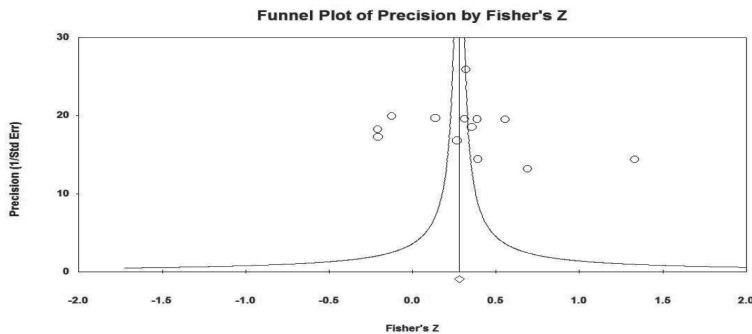
بخش مهمی از فرا تحلیل به بررسی آزمون همگنی پژوهش‌های مورد بررسی اختصاص دارد. به منظور آزمون همگنی مطالعات، از آزمون Q استفاده کرده‌ایم که نتایج حاصل از آن در جدول چهار آمده است.

جدول ۴. نتایج حاصل از آزمون Q

I-Squared (I2)	سطح معناداری	درجه آزادی (df)	مقدار آزمون (Q)	شاخص آماری
۹۷/۶۸۹	۰/۰۰۰	۱۲	۵۱۹/۲۰۶	نتایج

با توجه به یافته‌های جدول فوق و نتایج مربوط به آزمون Q ($Q_p = 123/892$) می‌توان گفت با سطح اطمینان ۰/۹۹ درصد فرض صفر مبتنی بر همگن بودن پژوهش‌های انجام شده رد می‌شود و فرض ناهمگونی بین مطالعات پذیرفته می‌شود؛ به عبارت دیگر معنی‌داری شاخص Q حاکی از این است که وجود ناهمگنی در اندازه اثر مطالعات اولیه وجود دارد. ذکر این نکته مهم است که این شاخص به افزایش تعداد اندازه اثر حساس بوده و با بیشتر شدن اندازه اثر، توان این آزمون برای رد همگنی افزایش پیدا می‌کند، بر همین اساس مجذور I^۲ یکی از شاخص‌هایی است که برای این منظور مورد استفاده محققان قرار می‌گیرد، ضریب مجذور I^۲ دامنه مقداری از ۰ تا ۱۰۰ را در برمی‌گیرد و مقدار ناهمگنی را به شکل درصد نمایش می‌دهد. به میزانی که این ضریب به ۱۰۰ نزدیک‌تر باشد، حاکی از ناهمگنی بیشتر اندازه‌های اثر مطالعات اولیه است. یافته‌های حاصل از ضریب مجذور I^۲ نشان می‌دهد که مقدار ۹۷/۶۸۹ درصد از تغییرات کل پژوهش‌ها به ناهمگنی این پژوهش‌ها ارتباط دارد؛ بر این مبنا تلفیق آن‌ها با مدل آثار ثابت موجه نبوده و باید از مدل آثار تصادفی برای ترکیب نتایج سود جست، به عبارتی دیگر آزمون ضریب مجذور I^۲ بیان‌کننده این مسأله است که رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی، به مقدار زیادی از حیث خصوصیات و مشخصات پژوهش‌ها متفاوت است و در چنین حالتی محقق باید با استفاده از متغیرهای تعدیل‌گر برای مشخص کردن واریانس و محل این تفاوت‌ها استفاده کند. به همین منظور در این پژوهش از سال انجام مطالعات و مکان انجام مطالعات به عنوان متغیرهای تعدیل‌گر استفاده شده که در ادامه نتایج مربوط به آن‌ها گزارش می‌شود.

بررسی مفروضه خطای (تورش) انتشار

شکل ۲. نمودار قیفی خطای انتشار پژوهش

با توجه به شکل بالا، نتایج نمودار کیفی نشان می‌دهد که تا حدودی تقارن نسبی بین پژوهش‌های انجام شده برقرار است، اما برای رسیدن به قضاوت درست‌تر باید از آزمون‌های آماری متفاوتی استفاده کرد. در این روش فرض H_0 حاکی از متقارن بودن نمودار و عدم سوگیری انتشار داشته و فرض H_1 نشان‌دهنده عدم تقارن نمودار و سوگیری نشر است.

نتایج همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار

این آزمون همبستگی رتبه‌ای (تاو کندال) میان اثر استاندارد و واریانس این اثرات را نشان می‌دهد. در این ضریب مقدار صفر نشان‌دهنده نبود رابطه میان اندازه اثر و دقت بوده و منحرف شدن از صفر، برقرار بودن رابطه را نشان می‌دهد. اگر عدم تقارن ناشی از سوگیری انتشار باشد، انتظار می‌رود که در رابطه با اثر بیشتر، خطای استاندارد نیز بزرگ‌تر شود. جدول زیر یافته‌های مربوط به همبستگی بگ و مزومدار را نشان می‌دهد.

جدول ۵. نتایج حاصل از بررسی روش همبستگی بگ و مزومدار

شاخص آماری	مقدار ضریب کندال (tau)	Z-Value	سطح معناداری (P-Value)	
			یک دامنه	دو دامنه
نتایج	۰/۲۶۹	۱/۱۲۸	۰/۱۰۰	۰/۲۰۰

بر اساس یافته‌های جدول فوق، مقدار ضریب کندال برابر با ۰/۲۶۹ است که با توجه به مقدار معنی‌داری یک دامنه که ۰/۱۰۰ بوده و دو دامنه که برابر با ۰/۲۰۰ است، می‌توان ادعا نمود که بین اندازه اثر رابطه ضعیفی وجود داشته و به دلیل اینکه این رابطه معنی‌دار نیست، فرض صفر مبتنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری نشر پذیرفته می‌شود.

نتایج روش رگرسیون خطی اگر

در صورت عدم سوگیری انتشار، انتظار می‌رود در تحقیقات کوچک اثر استاندارد کوچک و در تحقیقات بزرگ، اثر استاندارد بزرگ گزارش شود. در این حالت خط رگرسیونی ایجاد می‌شود که برشی از خط رگرسیون اصلی است. چنانچه خط رگرسیونی با سطح مورد انتظار متفاوت باشد، دلیل آن می‌تواند سوگیری نشر باشد. یافته‌های حاصل از بررسی سوگیری نشر در جدول شش آمده است.

جدول ۶. نتایج بررسی روش رگرسیون اگر

شاخص آماری	برش (B)	خطای استاندارد (SE)	t-Value	سطح معناداری	
				یک دامنه	دو دامنه
نتایج	۱۲/۱۳۴	۱۰/۶۴۶	۱/۱۳۹	۰/۱۳۹	۰/۲۷۸

با توجه به نتایج رگرسیون خطی اگر نقطه برش برابر با $12/134$ ، فاصله اطمینان $0/95$ درصد برابر با $1/139$ است. با توجه به اینکه که مقدار P یک دامنه $0/139$ و دو دامنه برابر با $0/278$ است، بنابراین می توان گفت فرض H_0 مبتنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می شود.

N ایمن از خطا

بر اساس N ایمن از خطا روزنتال، تعداد پژوهش های گمشده، یعنی تعداد پژوهش هایی که مؤید فرضیه صفر هستند باید به تحلیل اضافه شده و از لحاظ آماری یک اثر کلی غیر معنادار به دست داده و نتیجه را تغییر دهند. نتایج حاصل از آزمون N ایمن از خطا در جدول زیر شرح داده شده است.

جدول ۷. نتایج بررسی روش N ایمن از خطا

ردیف	شاخص	مقدار
۱	مقدار Z برای مطالعات مشاهده شده	۱۹/۶۰۴
۲	مقدار P برای مطالعات مشاهده شده	۰/۰۰۰
۳	آلفا	۰/۰۵۰
۴	باقیمانده	۲
۵	Z برای آلفا	۱/۹۵۹
۶	تعداد مطالعات مشاهده شده	۱۳
۷	تعداد مطالعات گمشده ای که مقدار P را به آلفا می رساند.	۱۲۲

با توجه به یافته های جدول هفت، باید تعداد 122 مطالعه دیگر صورت گرفته و بررسی شود تا میزان p دوطرفه ترکیب شده و از مقدار $0/05$ بیشتر نشود. بر این اساس باید 122 مطالعه دیگر صورت گیرد تا در نتایج نهایی و تحلیل ها خطایی به وجود آید و این نتیجه حکایت از میزان دقت بالا و صحت و سقم اطلاعات و یافته های به دست آمده این پژوهش دارد. 122 مورد مطالعه فاصله از خطا مقدار متعادل و درخور توجهی است. در نهایت پس از تحلیل مفروضات فراتحلیل و با توجه به یافته ها به این نتیجه رسیدیم که باید از مدل اثر تصادفی برای ترکیب نتایج به منظور ارائه اندازه اثر استفاده کرد. بر همین مبنا در جدول هشت یافته های مربوط به اندازه اثر مطالعات انجام شده در مدل تصادفی آمده است.

جدول ۸. اندازه اثر مطالعات رابطه بین شبکه های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی

پرورش	تعداد مطالعات	اندازه اثر (r)	حد پائین	حد بالا	Z-Value	P-Value
رابطه بین شبکه های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی	۱۳	۰/۳۱۲	۰/۱۲۷	۰/۴۷۶	۳/۲۶۴	۰/۰۰۱

بر اساس نتایج جدول فوق، می‌توان گفت میانگین اندازه اثر میزان تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی در نمونه مورد پژوهش برابر با $0/312$ است. به دلیل اینکه اندازه اثر محاسبه شده در محدوده اطمینان است، ذکر این نکته حائز اهمیت است که برآورد نقطه‌ی به دست آمده یعنی $0/312$ بر مبنای نظام تفسیری کوهن، اثر متوسطی دارد. پس در نهایت می‌توان ادعا کرد که شبکه‌های اجتماعی مجازی در سطح متوسطی بر سرمایه اجتماعی اثرگذار است.

جدول ۹. نظام تفسیری کوهن؛ اندازه اثر ناشی از فرا تحلیل

اندازه اثر	R	d
کم	$0/1$	$0/2$
متوسط	$0/3$	$0/5$
زیاد	$0/5$	$0/8$

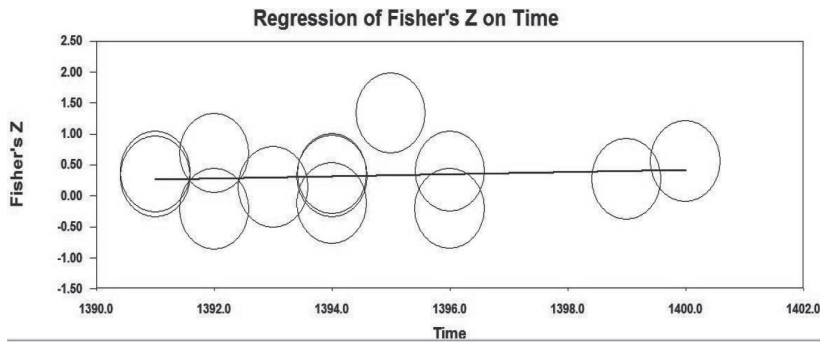
با توجه به یافته‌های حاصل از ناهمگنی پژوهش‌های مورد مطالعه در این بخش سعی بر این شده است که برای مشخص شدن این ناهمگنی‌ها از متغیرهای تعدیل‌گر استفاده شود تا بدین وسیله، تفاوت واریانس (ناهماهنگی) بین پژوهش‌ها مشخص شود. در پژوهش حاضر از متغیرهای سال انجام پژوهش به عنوان متغیر کمی و مکان انجام پژوهش به عنوان متغیر کیفی به صورت متغیر تعدیل‌گر استفاده شده است.

بررسی نقش تعدیل‌گری متغیر سال انجام پژوهش

جدول ۱۰. نتایج متا رگرسیون بر مبنای تعدیل‌گری متغیر سال انجام پژوهش

برآورد ناهمگونی			تلفیق با تعدیل‌گر سال انجام پژوهش
P-Value	Df	Q	
$0/000$	۱۱	$50/53$	

با توجه به نتایج متا رگرسیون، مقدار Q به مقدار $0/99$ درصد از لحاظ آماری معنی‌دار است. با اضافه کردن متغیر کمی سال انجام پژوهش، نتایج برآمده از آزمون Q نشان‌دهنده کاهش مقدار Q از $519/20$ به $50/53$ است. در شکل چهار نتایج آزمون متا رگرسیون برای هر یک از مطالعات آمده است.

شکل ۳. نتایج متارگرسیون برای هر یک از مطالعات

بر اساس نقش تعدیل گر متغیر سال انجام پژوهش می توان گفت، این متغیر در رابطه با شبکه های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی نقش تعدیل کنندگی داشته و به عبارت دیگر، با گذر زمان شدت رابطه بین شبکه های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی افزایش یافته است.

بررسی نقش تعدیل گری متغیر مکان انجام پژوهش

در جدول زیر، اندازه های اثر ترکیبی مدل آثار ثابت و تصادفی مربوط به رابطه شبکه های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی را به تفکیک مکان انجام پژوهش آمده است.

جدول ۱۱. بررسی نقش تعدیل کنندگی متغیر مکان انجام پژوهش

مدل آثار تصادفی			مدل آثار ثابت			تعداد اندازه اثر	مکان پژوهش	رتبه
P-Value	Z-Value	اندازه ترکیبی	P-Value	Z-Value	اندازه ترکیبی			
۰/۰۰۰	۵/۹۱۹	۰/۴۴۶	۰/۰۰۰	۱۲/۰۸۴	۰/۴۶۰	۲	اردبیل	۱
۰/۰۰۰	۳/۵۴۸	-۰/۲۰۳	۰/۰۰۰	۳/۵۴۸	-۰/۲۰۳	۱	کردستان	۲
۰/۰۰۵	۲/۸۳۰	۰/۲۸۵	۰/۰۰۰	۱۲/۹۲۱	۰/۲۶۷	۶	تهران	۳
۰/۰۱۳	-۲/۴۸۳	-۰/۱۲۴	۰/۰۰۰	-۲/۴۸۳	-۰/۱۲۴	۱	یاسوج	۴
۰/۰۰۰	۲/۷۱۲	۰/۱۳۷	۰/۰۰۰	۲/۷۱۲	۰/۱۳۷	۱	قائم شهر	۵
۰/۰۰۰	۶/۶۰۰	۰/۳۴۲	۰/۰۰۰	۶/۶۰۰	۰/۳۲۴	۱	تبریز	۶
۰/۰۰۰	۱۹/۱۳۳	۰/۸۷۰	۰/۰۰۰	۱۹/۱۳۳	۰/۸۷۰	۱	اهواز	۷
۰/۰۰۰	۱۰/۱۵۸	۰/۲۳۰	۰/۰۰۰	۱۸/۶۲۰	۰/۲۷۲	۱۳	کل	

در بین مکان‌های انجام پژوهش مربوط به شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی، بیشترین اندازه اثر برای شهر اهواز در مدل تصادفی با $0/870$ ، اردیبهشت $0/446$ و تبریز 342 محاسبه شده که همگی معنادار هستند. همچنین به‌طور کلی، میزان اندازه اثر برای هر مکان $0/230$ است. به عبارت دیگر تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی در شهر اهواز بیشتر از مکان‌های دیگر بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی با استفاده از روش فراتحلیل صورت گرفت و پژوهش‌هایی که با محوریت موضوع مورد نظر در یک دهه اخیر انجام شده بود، گردآوری و مورد بررسی قرار گرفت. در بررسی رابطه بین این دو متغیر، محققین در مطالعات خود به نتایج متفاوتی دست یافته بودند. در این مطالعه به دنبال ترکیب نتایج پژوهش‌های یک دهه اخیر به روش فراتحلیل بودیم تا بتوانیم به نتایج منسجم‌تری در رابطه با این دو متغیر دست پیدا کنیم.

در گام نخست این پژوهش ۱۳ مطالعه مورد بررسی قرار گرفته و با استفاده از آزمون Q در سطح اطمینان $0/99$ درصد، فرض مبتنی بر همگن بودن مطالعات صورت گرفته رد و فرض ناهمگونی اندازه اثر این پژوهش تأیید شد. یافته‌های حاصل از بررسی خطای تورش پژوهش‌های مورد مطالعه نیز، فرض مبنی بر تقارن نمودار کیفی و عدم سوگیری نشر را تأیید می‌کند. به‌منظور بررسی درستی سوگیری نشر از ضریب N ایمن از خطا نیز استفاده شد و یافته‌های آن حکایت از این موضوع داشت که باید 122 مطالعه دیگر انجام شود تا در محاسبه نتایج نهایی، خطایی صورت گیرد و بر این اساس یافته‌های این آزمون حاکی از درستی و دقت نتایج یافته‌های به دست آمده این پژوهش دارد.

در مرحله بعدی، تحلیل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اندازه اثر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی برابر با $0/312$ است، بر همین مبنا می‌توان گفت که این مقدار در محدوده اطمینان قرار داشته که تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی در حد متوسطی تأیید می‌شود یا به عبارت دیگر بر مبنای نظام تفسیری کوهن، متغیر شبکه‌های اجتماعی مجازی عامل اثرگذاری بر سرمایه اجتماعی افراد جامعه است. ذکر این نکته حائز اهمیت است که در ۱۳ مطالعه صورت گرفته، اندازه اثر شش مطالعه از اندازه اثر کل بیشتر بوده و ۷ پژوهش نیز، مقدار اندازه اثر کمتری نسبت به اندازه اثر کل داشته‌اند. بالاترین مقدار اندازه اثر مربوط به پژوهش

معمار و همکاران با اندازه اثر ۰/۸۷۰ است که در سال ۱۳۹۷ صورت گرفته و کمترین مقدار اندازه اثر نیز مربوط به پژوهش میرفردی و ولی نژاد است.

در نهایت، نقش متغیرهای تعدیل گر مکان و سال انجام پژوهش مورد ارزیابی قرار گرفت. نخست مقدار ضریب متارگرسیون مربوط به سال انجام پژوهش بررسی شد که حاکی از کاهش مقدار Q در سطح معناداری ۰/۹۹ درصد و تأثیر بر مقدار اندازه اثر داشت. همچنین بررسی نقش تعدیل گری متغیر مکان انجام پژوهش، نشان می‌دهد که میزان تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی در بین شهروندان شهر اهواز با مقدار ۰/۸۷۰ در مدل تصادفی بیشتر از مکان‌های دیگر است.

همان‌گونه که نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی کاربران این شبکه مؤثر بوده و باعث افزایش سرمایه اجتماعی افراد جامعه شده است. نتایج این پژوهش، یافته‌ها و نتایج مطالعات قبلی را تا حد زیادی تأیید کرده، زیرا بر اساس مقدار اندازه اثر حاصل از این مطالعه و بر مبنای نظام تفسیری کوهن، شبکه‌های اجتماعی مجازی در حد متوسطی بر سرمایه اجتماعی اثرگذار بوده و به علت اینکه بیشتر یافته‌های پیشین نیز بر تأیید رابطه این دو متغیر تأکید داشته‌اند، می‌توان این ادعا را مطرح نمود که یافته‌های حاصل از این فراتحلیل با نتایج پژوهش‌های صورت گرفته در گذشته، همبستگی داشته و نتایج آن‌ها را تأیید می‌کنند. شبکه‌های اجتماعی مجازی در جامعه ایرانی نقشی اساسی دارند، زیرا کاربران این شبکه‌ها در کشور ما چشمگیر بوده و لازم است مطالعات بیشتری در ارتباط با این دو متغیر صورت گیرد، زیرا پژوهش حاضر تلاشی در راستای پاسخگویی به بخش اندکی از نیازهای جامعه ایرانی بود.

پیشنهاد‌های پژوهش

بر اساس یافته‌های این پژوهش، می‌توان پیشنهاد‌های زیر را ارائه نمود:

۱. با عنایت به این موضوع که سرمایه اجتماعی یک مقوله مهم در مباحث توسعه است، به مسئولین پیشنهاد می‌شود، ظرفیت‌های رسانه‌ای را با تأکید بر شبکه‌های اجتماعی مجازی جدی‌تر گرفته و برنامه‌ریزی مناسبی برای توسعه روابط اجتماعی در بستر شبکه‌های اجتماعی مجازی انجام دهند.
۲. پیشنهاد می‌شود برای دستیابی به تصویری بهتر از امکانات و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی مجازی، دپارتمان‌هایی با محوریت مدیریت فضای مجازی در مراکز علمی چون دانشگاه‌ها تأسیس شود.

۳. می‌توان در مطالعات آینده از سواد رسانه‌ای به عنوان یک متغیر میانجی برای بررسی و تعیین میزان رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی و سرمایه اجتماعی بهره گرفت.

۴. برای رسیدن به دیدگاهی بهتر در مورد تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر گسترش سرمایه اجتماعی در کشور، ضروری است مطالعات صورت گرفته در سطح بین‌المللی با دیگر کشورها مقایسه شود تا بتوان به درکی بهتر از رابطه این دو متغیر رسید.

۵. انجام فراتحلیلی که رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی با مفاهیم دیگری چون هویت، سواد رسانه‌ای و... نیز به محقق علاقه‌مند در این حوزه، توصیه می‌شود.

منابع و مأخذ

- آریانی قیزقاپان، ابراهیم؛ عادل زاهد بابلان و مهدی معینی کیا (۱۳۹۶). «تبیین نقش میانجی سرمایه اجتماعی در ارتباط بین کاربست شبکه اجتماعی مجازی و رفتارهای اشتراک دانش در فضای مجازی»، فصلنامه تعامل انسان و اطلاعات، شماره ۳: ۸۶-۷۲.
- آذری، غلامرضا و تابان امیدوار (۱۳۹۱). «بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی»، فصلنامه فرهنگ ارتباطات، شماره ۶: ۲۰۹-۱۸۱.
- الوانی، سیدمهدی و میرعلی سیدنقوی (۱۳۸۱). «سرمایه اجتماعی مفاهیم و نظریه‌ها»، فصلنامه مطالعات مدیریت، شماره ۳۴: ۲۶-۹.
- پوردیو، پیر (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: نشر شیرازه.
- برتون، فیلیپ (۱۳۸۲). آیین اینترنت تهدیدی برای پیوند اجتماعی، ترجمه علی اصغر سرحدی، تهران: نشر امیرکبیر.
- پارسانیا، حمید و مرضیه زارع (۱۳۹۸). «بازتعریف سرمایه اجتماعی در میدان مجازی»، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، شماره ۲: ۱۳۵-۱۱۴.
- پاتنام، رابرت (۱۳۸۰). دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: نشر دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
- پاستر، مارک (۱۳۷۷). عصر دوم رسانه‌ها، ترجمه غلامحسین صالحیار، تهران: نشر مؤسسه ایران.
- توسلی، غلامعباس و امرالله امانی کلاریجانی (۱۳۹۱). «سرمایه اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی مجازی؛ سرمایه اجتماعی شبکه»، مجله مدیریت فرهنگی، شماره ۱۷: ۷۰-۵۵.
- توسلی، غلامعباس و مرضیه موسوی (۱۳۸۴). «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تکیه بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی»، فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۶.
- خانیکی، هادی و محمود بابائی (۱۳۹۰). «فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی؛ مفهوم و کارکردها»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات جامعه اطلاعاتی، شماره ۱: ۹۶-۷۱.
- دلاور، علی (۱۳۸۴). روش تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی، تهران: انتشارات ویرایش.
- ریتزر، جورج (۱۳۹۵). نظریه جامعه‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، چاپ سوم، تهران: نشر نی.
- رازقی، نادر و فضا امری‌مله (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر اینترنت بر سرمایه اجتماعی جوانان شهر قائم‌شهر»، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، شماره ۱۶: ۶۲-۴۵.
- سنگری، نگین؛ مریم حیدری‌پور و نسیم نوح‌زاده ملک‌شاه (۱۳۹۹). «کارکرد شبکه اجتماعی درون‌سازمانی و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی»، دوفصلنامه علمی مدیریت منابع انسانی پایدار، شماره ۳: ۲۱۱-۱۹۵.

سیدنورانی، محمدرضا؛ معصومه سادات سجادی، فائزه فروزان و فاطمه جهانگرد (۱۳۹۴). «بررسی نقش آموزش در ایجاد سرمایه اجتماعی در ایران در سال‌های ۱۳۶۰ - ۱۳۹۰»، فصلنامه علمی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، شماره ۲۰: ۴۴ - ۳۱.

شاوردی، ته‌مینه (۱۳۹۶). «سرمایه اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی واقعی و مجازی؛ مورد مطالعه دختران دانشجوی دانشگاه تهران»، فصلنامه توسعه اجتماعی، شماره ۳۰: ۹۶ - ۶۷.

عدلی‌پور، صمد؛ سیداحمد میرمحمدتبار، سیمین افشار و مریم سهرابی (۱۳۹۴). «تأثیر شبکه اجتماعی کلوب بر سرمایه اجتماعی دختران و زنان شهر تبریز»، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، شماره ۱۹: ۱۲۰ - ۹۹.

عبداللهیان، حمید و حسین کرمانی (۱۳۹۴). «تبیین رابطه سرمایه اجتماعی کاربران ایرانی در شبکه اجتماعی فیس بوک و مشارکت سیاسی در دنیای واقعی»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره ۴: ۶۳۵ - ۶۱۵.

فرقانی، محمدمهدی و شهریار قلی‌زاده گلو (۱۴۰۰). «تأثیر میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سرمایه اجتماعی دانشجویان مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه محقق اردبیلی»، فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین، شماره ۲۶: ۲۹۴ - ۲۶۷.

فیلد، جان (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی، ترجمه غلامرضا غفاری و حسین رضمانی، تهران: نشر کویر.

فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۵). پایان نظم، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران: نشر حکایت قلم نوین.

فرهنگی، علی‌اکبر و غلامرضا آذری (۱۳۸۱). مبانی ارتباطات، تهران: نشر سنجش.

قادرزاده، امید و شادی نشاط (۱۳۹۶). «شبکه اجتماعی فیس‌بوک و سرمایه اجتماعی؛ مطالعه پیمایشی کاربران جوانان پیرانشهر»، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، شماره ۲۲: ۲۰۶ - ۱۷۷.

کاوسی، اسماعیل؛ کاظمی، حسنا (۱۳۹۲). «نقش تحرک اجتماعی سیاسی شبکه‌های اجتماعی مجازی بر شکل‌گیری بعد فرهنگی سرمایه اجتماعی»، فصلنامه مطالعات رسانه‌ای، شماره ۲۳: ۱۴۹ - ۱۳۶.

کاستلز، مانوئل (۱۳۸۹). عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ؛ ظهور جامعه شبکه‌ای، ترجمه احد علیقلیان و افشین خاکباز، جلد اول، تهران: نشر طرح نو.

کازنو، ژان (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی وسایل ارتباط جمعی، ترجمه باقر ساروخانی و منوچهر محسنی، تهران: نشر اطلاعات.

کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

میرزایی، حسین (۱۳۹۹). جستارهایی در آموزش عالی؛ علم و بحران کرونا در ایران، تهران: نشر پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

معمار، نسیم؛ فاطمه حاجی و فاطمه حسینی‌زاده (۱۳۹۷). «بررسی رابطه بین استفاده از شبکه اجتماعی علمی ریسرچ گیت و سطح سرمایه اجتماعی در میان اعضای هیأت علمی دانشگاه علوم پزشکی جندی شاپور اهواز»، فصلنامه مطالعات کتابداری و علم اطلاعات دانشگاه شهید چمران اهواز، شماره ۱: ۲۶ - ۱۵.

- میرفردی، اصغر و عبدالله ولی نژاد (۱۳۹۴). «ارزیابی رابطه بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و سرمایه اجتماعی دانشجویان مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه یاسوج»، *مجله جهانی رسانه*، شماره ۲: ۲۵۰-۲۳۶.
- موسوی، مرضیه؛ محمدتقی شیخی و نجمه عطائی نژاد (۱۳۹۲). «کاربری فیس‌بوک و سرمایه اجتماعی مقایسه دانشجویان کاربر و غیر کاربر در دانشگاه تهران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۴: ۱۸۶-۱۶۰.
- محمدپور، احمد (۱۳۸۵). «جامعه شبکه‌ای: ابعاد اجتماعی رسانه جدید»، *فصلنامه جهانی رسانه*، ۱.
- نیازی، محسن؛ سیدرضا اسلامی‌بناب، حسن منتظری‌خوش و ایوب سخایی (۱۳۹۷). «فراتحلیل مطالعات رابطه بین سبک زندگی و هویت اجتماعی»، *فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد*، شماره ۲۰: ۲۶۷-۲۳۷.
- نصراصفهانی، علی؛ محمداسماعیل انصاری، علی شائمی برزکی و حسین آقاحسینی (۱۳۹۰). «بررسی سرمایه‌اجتماعی سازمانی در سازمان‌های خدماتی استان اصفهان»، *فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی*، شماره ۱: ۱۳۴-۱۰۷.
- Boyd, D; Ellison, N (2007). "Social network sites: definition, history and scholarship", *Journal of computer-Mediated communication*, 13(1), p: 210- 230.
- Heim, M (2003). "Heidegger and McLuhan the essence of virtual reality", *Journal of philosophy of technology*.
- Hunter, J; Schmidt, L (1990). *Methods of meta-analysis: correcting error and bias in research finding*, New bury Park, CA: Sage.
- Knoke, D; Yang, S (2008). *Social network analysis*, CA: Sege Publications.
- Putnam.R (2020). *Bowling alone: The Collapse and revival of American community*, Newyork: Simon and Schuster (Revised).
- Putnam, R (1999). *Transforming social practice An action science Prespective*, Sege Publishing, 30(2), p: 177-178.
- Pempek, T; Yermolayera, Y; Calvert, S (2009). "Collge students social networking Experience on Facebook", *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30 (3), p: 227-238.
- Rani, S; Jaber. M; Jusoh. Y (2020). "The influence factors of knowledge resilience in sustaining Knowledge network in smart cities environment", *In 2020 6th International conference on Information management (ICMI)*, London, united kingdom, p: 299- 305. [https:// doi.org/10.1109/ICIM49319](https://doi.org/10.1109/ICIM49319).
- Rosenthal, R (1991). *Meta-analytic Procedures for social research*, New bury park, CA: Sage (Revised).
- Robin, E (1984). *Matters of life and death: Risks vs benefits of medical care*, newyork: Freeman.
- Savoldi, F; Ferraz de Abreu. P (2014). "Internet, Social Capital and e-incluion in Pot-conflict Blfast: Expectations of Community workers", *Journal of urban Technology*, 21 (3), p: 49-66.
- Wellman, B (2001). *The persistence and transformation of community neighbourhood group to social networks*, Report to the law commissiom of Canada, p: 1-96

Wellman, B; Quan Hass, A; Witte, J; Hampton, K (2001). "Does the internet increase, decrease or supplement social capital? Social network, participation and community", **A summary of article in American behavior scientist**, 45, p: 436-455.